

הקדמה

נפלאות הן דרכי ההיסטוריה. כ-2,500 שנים לאחר שראשוני היהודים בבבל תקעו בה יתד ובראו לצאצאיהם עידן חדש, הכול היה כלא היה. הקהילה היהודית בעיראק, מהתוססות והמשגשגות שהיכרנו – נעלמה ללא זכר. מהקהילה המפוארת הזו, שמנתה למעלה מ-130,000 איש בשנות ה-40 של המאה ה-20, כשליש מאוכלוסיית עיראק – נותרו 20 איש בלבד באביב 2003, עת שהטנקים האמריקאים שעטו ברחובות הבירה העיראקית. כיום, שארית הפליטה היהודית בעיראק מונה כ-10 איש.

האביב היהודי בעיראק נמשך לאורך עונות רבות בשנות ה-20 וה-30 של המאה הקודמת. באותן שנים, לראשונה אחרי היסטוריה ארוכה של 'הורדת ראש' בפני שליטים מוסלמים, יהודי עיראק זכו סוף סוף להתבשם בניחוחם של חיי שוויון מלא בקרב חברה חילונית. החל ממוזיקה, המשך במסחר ועד לפוליטיקה, היהודים היו שחקנים מרכזיים במגרש החברתי והתרבותי בעיראק.

משך מאות בשנים לאחר חורבן בית המקדש השני בירושלים, הייתה בבל מרכז אדיר, קן טיפוחים לחיי היהודים ולדת היהודית, ממנו צמחו חכמי התלמוד והגאונים. שם נכתב התלמוד הבבלי, ולשם הגיעו רבנים מכל רחבי האזור ומאירופה כדי לקנות דעת מהחכמים המלומדים ביותר. למרבה הצער, הקהילה הגדולה התפרקה באמצע המאה ה-20, כאשר השילוב של פעילות כוחות פרו נאציים, ההתערורות הלאומנות הערבית, והקמת מדינת ישראל, הובילו לאלימות קשה כנגד יהודי עיראק, ולמצב בו הם איבדו את ביטחונם ואמונם במדינה בה נולדו, חיו ופעלו. מצב בלתי נסבל זה הוא שהניע את גלגלי הבריחה ההמונית של היהודים מעיראק, תוך כשנה וחצי.

ספר זה מגולל את סיפורו של אותו דור עבר. סיפורם של אנשים, שרבים מהם גדלו חדורי רגשות פטריסטיים עזים לארץ בה נולדו, ועם זאת תמיד היו נכונים, בכל מקרה, אם יקרה, לבנות את עתידם מעבר לגבולות עיראק. מספרי הסיפורים מן העבר הינם רבים ומגוונים, ומייצגים את כל רוחב היריעה והמרקם הקהילתי: אנשי עסקים אמידים, קומוניסטים, מוזיקאים פופולאריים וסופרים רפורמיסטים, פטריסטים עיראקיים וראשוני הציונים בעיראק. רבים מהם נקשרו בעבותות חמים והדוקים לחבריהם המוסלמים והנוצרים, המופיעים בזיכרונותיהם כשהם עטופים בביטויי געגועים ואהדה. הסיפורים של האנשים הללו מצחיקים, נוגעים ללב ושופעי תובנות. הם מספרים את סיפורם המרגש של אנשים מלאי אהבה לארץ בה נולדו, אהבה שהמשיכה לחיות בליבם גם כשנאלצו לנטוש את בתיהם ולהיפרד מנחלתם היקרה.

סיפורם של העשורים האחרונים בחיי הקהילה היהודית בעיראק, מתחלק לשלוש תקופות. הראשונה מכילה את השנים שלפני 1939, עת בה היהודים בעיראק ראו עצמם כחלק מה-די.אן.איי הלאומי העיראקי, נכחו והשפיעו בכל מקום ובכל תחום – בממשלה, במסחר ובאמנויות. עידן מתקתק זה הסתיים בטעמו המר של הפרהוד, הפוגרום האכזרי שנעשה ביהודי עיראק בחג השבועות בשנת 1941. התקופה השנייה נעה משם ועד לשנת 1953, כאשר כתוצאה מהתעצמות התסיסה הנאצית והעוינות הערבית כלפי המדינה החדשה שקמה בישראל, רוב יהודי עיראק דבקו בציונות, והרוב המכריע של הקהילה עזב את עיראק. התקופה השלישית והאחרונה מתעדת עיראק אחרת, שנסחפה יותר ויותר עם גלי ההנהגה האוטוקרטית, אשר הגיעה לשיאה בדיקטטורה הסדיסטית של סדאם חוסיין.

בתקופה זו אפשר היה למצוא את היהודים משחקים לעיתים קרובות את תפקיד השעיר לעזאזל.

הספר נחתם עם מבט לאחור על הקהילה היהודית בעיראק, מבט מרגש ונוסטלגי, כפי שניבט מעיניה של קבוצת אנשים רב גונית, הכוללת שני משוררים, סופר אחד ומוסלמי עיראקי אחד.

הקוראים יגלו כי בנוסף לתיאור חיי היומיום, חשפו העורכים גם מעשי גבורה, הרפתקאות ותככים ממגוון עולמות, החל מעולמם של הסוכנים החשאיים הישראליים, שניצחו על ההגירה ההמונית של יהודי עיראק למדינה היהודית הצעירה באמצע המאה ה-20, ועד לבני המשפחות שנלחמו על חיי יקיריהם בבתי הכלא האכזריים של סדאם חוסיין. כל אלה מרכיבים בסופו של יום, ספר על תעוזה שקטה בזמנים של מצוקה קשה, ועל הכמיהה להשיג יום אחד את השלום המיוחל.

עיראק, המדינה שלנו (?)

ספר זה נפתח בתיאור רשמים בעל פה, שזרמו מפיהם של יהודים עיראקים, בשחזרם את ימיה האחרונים של האימפריה העותומנית השוקעת בעיראק (מסופוטמיה דאז), ואת זריחת ימי המנדט הבריטי בעיראק המתחדשת והלובשת פנים חדשות. מספרי הסיפורים שלנו מתארים פרטים ואספקטים שונים, המרכיבים את תמונת חיי היומיום באותה תקופה, שסיפקה רוגע ושלווה יחסיים לקהילה היהודית בעיראק בפרט, ולעיראק בכלל.

יהודים רבים שחיו בעיראק בתקופה זו סללו נתיב לפעילות במזרח הרחוק, שם ציפתה להם מקפצה לפיתוח עסקי המסחר ולניצול הזדמנויות אחרות. כך הוקמו למעשה, החל מהמאה ה-19, כמה 'מרכזי לוויין' של יהודי עיראק במדינות המזרח הרחוק. סר דיוויד ששון היה אחד החלוצים והמובילים של מהלך זה, כאשר העז לנסות את מזלו במזרח הרחוק, ואף נחל הצלחה רבה בניהול עסקי המסחר שלו בהודו. משפחתו נהנתה הן משגשוג כלכלי והן מיחסים קרובים וטובים עם הכובש הבריטי בהודו. אט אט התגבשה קבוצת יהודים עיראקים שראו כי טוב והלכו בעקבות סר ששון, אם כדי לעבוד בשירותו, ואם כדי לקבוע בהודו דריסת רגל משלהם. מסלול דומה נסלל מאוחר יותר, בשנחאי, על ידי סר אלי כדורי. חשוב לציין כי הגם שראיינו כמה וכמה יהודים עיראקים שנמנו על אותן קהילות בהודו, הונג קונג, סין, רנגון ויפן, הרי שרשמים אלו מופיעים רק בשולי הפרקים ובאתר האינטרנט של הספר (<http://cs.nyu.edu/cs/faculty/shasha/papers/iraqlastjews.html>). זאת מהטעם הפשוט כי בספר זה בחרנו להתמקד בחוויות שהתרחשו בעיראק עצמה.

סלים ששון פותח את ספרנו בציור דיוקנה העגום של מדינה נידחת, שהאימפריה העותומנית זנחה מאחור, בוותרה לבריטים על השטח ממנו נגזרה עיראק של ימינו. הבריטים זרעו את הזרעים מהם נבט עידן של שגשוג בעיראק, כאשר היהודים מילאו במסגרתו תפקיד מרכזי. בימיו הראשונים של המנדט, כפי שמתאר אותם סמי סוראני, הקהילה פתחה את זרועותיה וקידמה בחום ובברכה את המלך הפרו בריטי, פייסל בן חוסיין, הלא הוא פייסל הראשון, בן השושלת ההאשמית, שכיהן כמלך עיראק בין השנים 1921-1933.

תקופת כהונתו של פייסל הראשון התאפיינה ברובה בשלום ובשגשוג. הזוג אלפרד וחנינה שאשא, כמו גם שלמה אל כוויטי – אביו של אחד המוזיקאים הפופולאריים ביותר בעיראק בכל הזמנים – מתארים היבטים שונים של אותה תקופה, שזכתה פה ושם להיקרא "תור הזהב". האמן עודד הלחמי מעלה בחיבה ובנוסטלגיה, מקבץ עשיר של זיכרונות מתוקים מתקופת נעוריו בעיראק, כשהוא מצליח לעורר לחיים את הטעמים, הניחוחות והנופים של בגדד, המלווים אותו עד עצם היום הזה. בנוסף, זכינו לקבל טעימה מעולם העסקים הישן שהתנהל במזרח התיכון, דרך תיאורו מלא החיים של עזרא זילכה, המגולל את סיפור הקמת מיני אימפריית הבנקאות של אביו בעיראק באותם הימים.

לא לעולם חוסן, כמו שנהוג לומר, ואכן משפט זה עשוי לבטא היטב את הנפילה הקשה שחוו יהודי עיראק לאחר שנותיהם הטובות. מותו של המלך פייסל הראשון בשנת 1933 ועליית בנו ראזי לכס המלוכה באותה שנה, התרחשו בד בבד עם עליית שלטון הנאציזם בגרמניה. העמדה הפרו נאצית של ראזי אפשרה לנאציזם לחלחל ולחדור לעיראק. מיעוטים רבים במדינה, ובעיקר היהודים, חשו על בשרם את השפעת הפרו נאציזם. גליה הרתחים ביותר של האנטישמיות נחשפו והתנפצו במלוא עוצמתם בפני יהודי עיראק עם פרוץ הפוגרום שנודע בשם פרהוד. בפוגרום הטראומטי נרצחו עשרות יהודים ורבים נפצעו. בספר זה תוכלו

למצוא עדויות וסיפורים, המעלים את החוויות הקשות שנושאים עימם המספרים מאותם יומיים הרי גורל של יוני 1941.

אותם ימים מרים ונמהרים הותירו את יהודי עיראק המומים ונבגדים אל מול מציאות חדשה, בה החלו לחפש חלופות לשיפור מצבם. היהודים בני המעמד הבינוני והעליון מצאו את הפתרון בציונות ובהקמת מדינת ישראל - בית חדש אליו יכלו לעבור ולהשתקע בו. עבור יהודים רבים בני המעמד הנמוך והעני, הפתרון התגלם בקומוניזם, או במילים אחרות – בניסיון לחולל שינוי בעיראק מבפנים. הבמאי והסופר סלים פתאל, שופך אור על האפיזודה הקצרה והנשכחת של הקומוניזם היהודי בעיראק. לאחר שרבים מהקומוניסטים היהודים נכלאו, נרדפו ואף נהרגו, הם נאלצו להשלים לבסוף עם אובדן חלומם ועם חוסר יכולתם ליצור עיראק אוטופית כפי שראו בדמיונם. אלו הצטרפו לאחיהם היהודים, ושינעו את חלומם אל פלשתינה ואל המדינה החדשה שהוקמה שם – מדינת ישראל.

מחוץ לגבולות עיראק

בהניחם את עיראק מאחוריהם, הגיעו היהודים חדורי מוטיבציה לעמול ולעמוד באתגר שניצב בפניהם: בניית חיים חדשים בבית חדש. מדינת ישראל, אליה הגיעו רובם, הצטיירה עבור חלק מהם כמולדת שאינה מכילה ואמפטית, בעוד בעיני חלק אחר היא נראתה מאירת פנים. בכל אופן ולכל הדעות, קליטתם של יהודי עיראק בישראל בתחילת שנות ה-50 הייתה תהליך מפרך ולא פשוט כלל ועיקר, בעיקר לנוכח העובדה שמדובר במדינה צעירה ודלת אמצעים, שנדרשה להתמודד עם האתגר העצום של קליטת יהודי אירופה, ניצולי השואה, בד בבד עם קליטת יהודים מארצות ערב.

בהקשר זה, אחד הקולות הצורמים של יהודי עיראק בקע מגרוננו של ניסים רג'ואן, שכתב רבות אודות קהילת יהודי עיראק, ובכלל זה בספרו האחרון "זר בארץ המובטחת" (2006). ניתן לתאר את ספרו זה כדו"ח אוטוביוגרפי למחצה, הדין באופן בו ישראל קיבלה אליה את יהודי עיראק. "קליטה זו, אמביוולנטית ועוינת כפי שהייתה, הוכיחה את עצמה כאחת הטעויות הקרדינליות מתוך סדרת טעויות גורליות, שישראל ביצעה וממשיכה לבצע, ואשר הובילה לבידוד וניכור של ישראל עצמה מצד העולם הסובב אותנו," כך טוען רג'ואן. "בעוד הישראלים ממשיכים להלין על כך, שהערבים אינם חדלים מלראות בישראל גורם זר באזור, ישראל עצמה ממשיכה, באופן דומה, להציג את עצמה כחלק אינטגרלי מהעולם המערבי, כאילו היא המדינה המודרנית, הדמוקרטית, המתקדמת והתרבותית באזור.

לדידו של רג'ואן, גישה זו כלפי מדינות ערב וכלפי היהודים שהגיעו משם, השפיעה עמוקות על חיי העולים מעיראק. אולי הקושי הגדול ביותר, עמו התמודדו עם הגעתם לארץ בראשית שנות ה-50, היה המחסור בתעסוקה. בשלושת העשורים הראשונים לקיומה של מדינת ישראל, רוב המשרות הבכורות ועמדות הכוח היו מרוכזות בידי הממסד האשכנזי – בממשלה, ברשויות המקומיות, בהסתדרות (הסתדרות העובדים הכללית), בצבא, בקונצרנים התעשייתיים הלאומיים הגדולים, בתקשורת ואפילו באקדמיה.

תחושת האפליה כחלק משגרת חייהם בארץ, הינה מוטיב שחוזר ועולה אצל רבים מהמראוינים שלנו. רג'ואן נזכר כי בתחילת לימודיו באוניברסיטה העברית בירושלים, במסגרתה הוא משמש כיום כעמית מחקר, אחד הפרופסורים טען בפניו כי כל התלמידים העיראקים נחשבו לקומוניסטים, ואף הומלץ לו לשנות את שם משפחתו. מאוחר יותר, במהלך עבודתו ככתב בג'רוזלם פוסט, לא פעם התייחס אליו עורך העיתון כאל "קומוניסט מצרי", ולא ציפה ממנו שיוכל לכתוב על נושא כלשהו מלבד על העולם הערבי.

רק המונח "טיהור התרבותיות", כך טוען רג'ואן, יכול להגדיר את הטיפול וההתייחסות של מדינת ישראל ליהודים שעלו מארצות ערב. לחיזוק דבריו הוא מציין כמה אמירות משפילות בהקשר ליהודים המזרחיים, שיצאו מפיו של ראש הממשלה דאז, דוד בן גוריון, ביניהן הצהרתו משנת 1961, לפיה מטרתו העליונה הייתה למנוע את ההתרחשות של מה שכונה בפיו "הלבנטיניזציה של ישראל". רג'ואן היה מייחל לכך, שבמקום התייחסויות מסוג כזה, יהודי עיראק היו "מתקבלים ונתפסים כגשר פוטנציאלי בין האליטה השלטת, שהורכבה באופן בלעדי מיוצאי מדינות מזרח אירופה ורוסיה, לבין התרבות החדשה שצמחה במדינה הצעירה כפועל יוצא מהעולים שהתיישבו בה, מאורח חייהם ומשפתם."

ממרום מושבו הבטוח בממשלה ובצבא, ניבטת מעיניו של ברוך לוי תמונה אחרת לחלוטין. לוי עלה לישראל עם משפחתו החרדית ציונית בשנת 1934 בהיותו בן שנה. כל שמונת בני המשפחה התגוררו בדירת חדר בתל אביב. לדברי לוי, בהתחשב בנסיבות שהתקיימו באותה עת בישראל, כאשר במהלך שלוש שנים הוכפלה אוכלוסייתה היהודית ל-1.2 מיליון איש, הרי שנעשו מאמצים אדירים לשילוב העולים המזרחיים. זאת למרות שהדבר נעשה באיחור מה מהזמן בו הצורך בנקיטת מאמצים אלו היה קריטי ודחוף. לוי עצמו ניצב בחוד החנית של המאמץ לשילוב העולים המזרחיים בחברה הישראלית. ב-1950, כאשר התגייס לצבא, והיה עד לגל העלייה של היהודים המזרחיים, אמר לעצמו: "אני ישראלי, אני מקומי. מי אם לא אדם כמוני, שבא מהתרבות של אותם עולים, יעזור לנהל את המהלך הזה? מי ישלב אותם בחברה הישראלית?" בהתאם לכך, כפי שסיפר לנו, "חתמתי לעוד שנה ועוד שנה ועוד שנה, במטרה לסייע, ובסופו של דבר מצאתי את עצמי לבוש במדים במשך 30 שנה."

לוי מונה עם הזמן למפקד הגדנ"ע, הארגון במסגרתו בוצעו אימונים קדם צבאיים לנוער הישראלי. כמו כן, שימש כמפקד אקדמיה צבאית, ששימשה מעין מכינה להכשרת בני הנוער לקראת קריירה צבאית. במסגרת כהונתו בתפקידים אלה, השקיע מאמץ מיוחד לגייס בני נוער מעדות המזרח, בני עיירות פיתוח ממשפחות חסרות אמצעים, ולסייע להם. לאחר מלחמת ששת הימים, הממשלה החלה לפעול לפתרון סוגיות חברתיות, שלא זכו לטיפול הולם בשני העשורים הראשונים, שאת סדר יומם גדשו עניינים ביטחוניים וקיומיים. בתקופת ממשלת גולדה מאיר, ואחר כך ממשלת יצחק רבין בשנות ה-70, שימש לוי כיועץ ראשי לענייני "נוער במצוקה", מונח שהתייחס באותה תקופה לילדים ונוער ממוצא מזרחי.

לדברי לוי, הצלחתה של האוכלוסייה המזרחית הינה עובדה קיימת ומוכחת כיום, בעיקר כשמדובר ביהודי עיראק. אלה צברו עם הזמן כוח ומעמד בכל המקצועות והתחומים. עם זאת, לדבריו, גם בשלבים המוקדמים יותר, עולי עיראק הסתדרו טוב למדי. הם יצאו מהמעברות מוקדם ומהר יותר יחסית לשאר העולים המזרחיים. את זאת מייחס לוי לרמת ההשכלה הגבוהה שאפיינה רבים מעולי עיראק. רבים מהם התגייסו לצה"ל, התקדמו בסולם הדרגות כבר בשנות ה-50, ומילאו תפקידים כבדי משקל במוסד ובשב"כ.

באמצע שנות ה-80 מונה לוי למפקד המשמר האזרחי. כיום, יהודי עיראק רואים בו ובאחיו מופת ודוגמה לעיראקים, שהשתלבו באופן העמוק ביותר בתרבות הישראלית, לאחר שטיפסו לעמדות בכירות בצה"ל, שנחשב שנים רבות למעוז אשכנזי (אחיו, משה לוי, כיהן כרמטכ"ל בשנים 1983-1987).

לוי מצידו סבור, כי האוריינטציה המערבית של ישראל שירתה את המדינה, בינתיים, רק לטובה. "החלוצים האשכנזים", הוא אומר, "הגדירו את הדפוס של ההתנהלות ודרך החיים, וזהו דבר חשוב מאוד, שכן הם יצרו את הבסיס לחברה מערבית. מאוחר יותר, כאשר עלו לארץ יהודים ממדינות ערב, הם היו צריכים להשתלב בחברה הזאת על פי דפוסיה, ובצדק. אישית לא הייתי רוצה שהמדינה שלנו תהיה מזרחית בהתנהלותה, כי חברה מערבית היא כזו המציעה לחבריה חופש ביטוי, שוויון הזדמנויות, וכל שאר הסממנים החיוביים שאנו מכירים היום בתחומי הכלכלה, החינוך, המדע, הדמוקרטיה והחברה. לפיכך, אני חושב שכל מי שמדבר על אפליה, אינו לוקח בחשבון את ערכה של מדינת ישראל כחברה מערבית, ואת כל האמור לגבי השתלבות בחברה שכזו.

מעמודי פרק זה יישמעו גם קולות אחרים בישראל, שרואים את הדברים בעיניים שונות, לרבות קולותיהם של המשוררים הרצל ובלפור חקק ושל הסופר אלי עמיר. לבסוף, ניחשף גם

לנקודת מבט ייחודית, הנשקפת מעניו של אוטסיידר – מוסלמי שיעי מעיראק, שהיכרותו עם יהודי עיראק רתמה אותו למאבק בהכרת עיראק בנידוי אוכלוסייתה היהודית, וקריאה לארצו לתיקון המעוות למען הצדק ולמען עצמה.

עשור של עלייה המונית

כאשר קהילה בת 2,500 שנים, שמילאה תפקיד מרכזי בחייה של מדינה, נעלמת כמעט ברגע, יש מקום לתהות על פשר התופעה. כקהילה שהייתה משולבת ומעורה היטב בחברה העיראקית בשנות ה-30 של המאה ה-20, יהודי עיראק עמדו בפני מציאות לא פשוטה. המחשבה להשאיר מאחוריהם חיים ודרך חיים, שהתנהלו בתרבות ידועה ומוכרת, ולהתחיל מאפס בחיים חדשים בארץ התנ"ך הקשורה בעברם ההיסטורי, נעה בין מהלך שלא ניתן להעלות על הדעת לבין צעד בלתי נמנע - כך במהלך עשר שנים סוערות שעברו עליהם.

כאשר פרצה מלחמת העולם השנייה, ניתן היה לסלוח ליהודי עיראק על כך שהאמינו כי המלחמה היא בעיה רחוקה שלא תיגע בהם. אמנם הגרמנים קישרו את האנטי קולוניאליזם עם אנטישמיות, אך הקהילה התמודד עם מצבים כאלה כבר בעבר. כאשר הממשלה הפרו נאצית והאנטי בריטית עלתה לשלטון בעיראק ב-1941, היהודים השכילו לשמור על פרופיל נמוך ולא לעשות גלים. כוחות עיראקיים תקפו מאחזים בריטיים בבגדד, והבריטים שחששו מהתקדמות גרמנית מצפון אפריקה להודו, תקפו את העמדות העיראקיות – מה שהיווה יריית פתיחה למלחמה האנגלו-עיראקית במאי 1941. הכוחות העיראקיים הובסו במהרה, מותירים את ההנהגה הפרו נאצית בתסכול שחיפש פורקן. העיראקים אמנם לא יכלו להילחם בהצלחה בבריטים החזקים, אך בהחלט יכלו להצליח בהתקפה על יהודים בלתי חמושים, והם אכן בחרו לעשות זאת.

הפוגרום שהתרחש ב-1 וב-2 ביוני באותה שנה ונדע בשם פרהוד, בו נרצחו כ-200 יהודים, נפצעו אלפים, וקהילה שלמה הייתה נתונה תחת איום הטרור – היווה נקודת מפנה מרכזית בחייהם של יהודי עיראק. היה זה רגע האמת, לא רק למשפחות ההרוגים והפצועים, אלא לאנשי הקהילה כולה, שכפי ששמענו מסיפוריהם, לא היה לאל ידם לעשות דבר מלבד להתבצר בבתייהם ולקוות לטוב, מבלי שיכלו לחזות אם שכניהם המוסלמים יגנו עליהם או יצטרפו לאספסוף המתפרע.

בעמודים הבאים ניתן יהיה להתרשם מזיכרונותיהם של שלמה סחייק ומרדכי בן פורת, שניים מתוך חצי תריסר החברים הראשונים של המחתרת הציונית, "החלוץ הצעיר", שהוקמה ב-1942, בתגובה לפוגרום הקשה ולאנטישמיות ההולכת וגוברת. בין אנשי המחתרת הייתה קבוצה ששמימתה – להגן על יהודי עיראק ולהביאם לפלשתינה. משימה זו התרחבה עד לכדי ניהול הפסיכולוגיה של יהודי עיראק בעשור הבא. חזון התנועה בהקשר לצורך להתארגן ולעלות לארץ ישראל, לא התיישב היטב עם התפיסה והרצונות של כל יהודי עיראק. לפיכך, שנות ה-40 התקדמו בצל הדיונים והוויכוחים באיזו מולדת יש לבחור: בישראל או בעיראק.

לאורך כל העשור, רשת מבריחים, הן יהודים והן מוסלמים, ניהלו את בריחת היהודים מעבר לגבולות עיראק, בעיקר לאיראן, אך גם דרך ירדן וסוריה. אחד המבריחים היהודים הללו היה נעים עטר ז"ל, שבסיוע בניו, עזרא ומאיר, העביר כמאה משפחות יהודיות מבצרה לאיראן. מאיר, המתגורר כיום בלונדון, סיפר לנו את סיפורה של משפחתו*. בסופו של דבר, כעסה של ממשלת עיראק על המבריחים, פעילותם של "החלוץ הצעיר" והשליחים החשאיים של המוסד כדוגמת שלמה הלל ובן פורת – הובילו לבריחתם ההמונית של היהודים מעיראק בתחילת שנות ה-50. מתוך 137,000 היהודים שחיו בעיראק בראשית שנות ה-40, עזבו 124,000 בשנת 1952, רובם באמצעות כ-900 טיסות שכוונו ליעד אחד: ישראל. לימים מהלך זה נודע בשם "מבצע עזרא ונחמיה".

לתקשורת החשאית המתמשכת בין המוסד בתל אביב לבין שליחיו, היה תפקיד קריטי בפעילות שהתרחשה לאורך עשור זה בכלל ובהגירה ההמונית של יהודי עיראק בפרט. בנושא זה ראינו את אילנה מרקוס, בעלת שם הקוד "כריס", יהודייה מצרייה, שבצעירותה שימשה כדיילת במאה רכבות אוויריות כאלה, ואף העבירה מסמכים חשובים בין המוסד בישראל לבין שליחיו בעיראק. באותה עת פעל גם יצחק סאיג, אחד ממפעילי הרדיו האלחוטי, שישב בנבכי עליות גג נסתרות ומחניקות בבגדד, והעביר אלפי מסרים סודיים בין פעילי המוסד בטהרן, פריז, תל אביב ובגדד. אותם מסרים הועברו על ידי סאיג, מרקוס ואחרים, לעיתים קרובות ממש מתחת לאפה של ממשלת עיראק, שלא הייתה מודעת למתרחש. המסרים כללו מידע על עניינים פוליטיים וביטחוניים בעיראק, על הפליטים היהודים שנעו לכיוון ישראל, וכן הוראות תפעול רבות.

כאישה, מרקוס לא הייתה תופעה חריגה ברשת הציונית. אחת הפעילות הראשונות הייתה רעיה מועלם*, מדריכה שהסתירה נשק, ספרים בעברית, וחומרים שונים על ארץ ישראל, בחלל נסתר מתחת לרצפת הסלון שלה. לנוכח העובדה, שהתנועה הציונית הייתה נושא מאוד שנוי במחלוקת, גם בתוך המשפחות עצמן, רעיה, אחותה ואמה הסתירו את מעורבותה בפעילות המחתרנית ואף הסתירו מאביה את דבר "המטמון" הנסתר. כאשר הסנקציות שהוטלו על התנועה הציונית, אילצו מאות פעילים לברוח מעיראק בשנת 1949, גם מועלם, שהייתה נערה צעירה באותם ימים, נמלטה מבצרה לאיראן, ומשם הגיעה לישראל, כשעל גופה בגדיה בלבד.

הפרהוד וסיפור ההגירה ההמונית של היהודים מעיראק ועלייתם לפלשתינה, לימים ישראל, מצטייר אולי כסיפורם של אנשים ברי מזל, לעומת אלו שעברו את זוועות השואה האירופית, אך האנלוגיה עם יציאת הערבים הפלסטינאים מישראל מספקת לסיפור איזה הקשר מוכר. ההבדל בין קבלת הפנים ליהודי עיראק בישראל, לבין זו של הפליטים הערבים בארצות ערב, נוגעת בלב הקונפליקט, שנדמה כי לא יסתיים לעולם. כך או אחרת, הדי העשור ההוא ממשיכם להדהד עד עצם היום הזה.

* הראיונות של אנשים אלה אינם כלולים באוסף.

מזיכרונותיו של שלמה הלל

החל משנת 1946, במשך חמש שנים, שלמה הלל היה הראשון בין שליחיו החשאיים של המוסד הישראלי, וניצח על בריחתם ההמונית של יהודי עיראק לישראל. הגירת היהודים העיראקים לפלשתינה, שנספרה במספרים קטנים בשנות ה-30 וה-40 של המאה ה-20, תפסה תאוצה עם כניסתו של הלל לפעולה, והגיעה לשיאה במבצע עזרא ונחמיה בשנים 1950-51.

שלמה הלל נולד בשנת 1923 בבגדד. בגיל 11 עזב את עיראק ועבר לפלשתינה. סירות המעפילים הבלתי חוקיים שהגיעו מאירופה לפלשתינה במהלך מלחמת העולם הראשונה, שימשו לו כהשראה לפעילותו להבאת יהודים מעיראק ארצה. בזיכרונות שהוא מגולל בפנינו, הוא נזכר בחצי תריסר כינויים וזהויות, בהם השתמש בדרך להשגת הצלחתו הגדולה הראשונה בחילוץ יהודי עיראק והעברתם לארץ במסגרת מבצע מייקלברג. זמן קצר לאחר מכן, הלל פרץ מסלול בריחה דרך איראן, דרכו התאפשר לאלפי יהודים לעזוב את עיראק. מאמציו הגיעו לשיאם ברכבת האווירית הגדולה הידועה כיום בשם "מבצע עזרא ונחמיה".

נולדתי בשנת 1923 כבן הזקונים במשפחה בת 11 ילדים. השכונה בה נולדתי אינה זכורה לי, אך כשמלאו לי שנתיים, עברנו לשכונת באב אל אג'א, הממוקמת על הדרך הראשית בבגדד – רחוב אל ראשיד. באותה עת עברה במקום דרך אחת בלבד. הרובע היה יהודי בעיקרו, והבית בו גדלתי היה גדול, כמו רוב בתי העיראקים, וכלל חצר פנימית וחדרים שהקיפו אותה.

כשנולדתי, אחיי הגדולים כבר החלו לנסוע לחו"ל – להודו וליעדים אחרים במזרח הרחוק. הם נסעו בעיקר לבומביי, בה הם ביססו מערכת קשרים מסחריים ענפה מול אבי בבגדד. בהמשך, חלקם עברו למנצ'סטר שבאנגליה ואחד מהם ליפן. העסק בו עבדה המשפחה התמקד ביבוא תה ובגדים לבגדד. אחזנו בנתח גדול מאוד של השוק בעיקר ביבוא התה, אותו יבאנו מסרי לנקה (ציילון דאז). למשפחת הלל היה ייצוג גדול למדי בהודו, והיו לי קרובי משפחה רבים שם.

בצעירותי הוריי נהגו לבקר את אחיי בבומביי, וכך הזדמן לי, בשל היותי הילד הקטן במשפחה, להצטרף אליהם ארבע פעמים, בעוד אחיי האחרים נותרו מאחור בבגדד. המסע מבגדד להודו באותם ימים היה משימה לא פשוטה. נדרשנו לנסוע ברכבת במשך כיממה עד לבצרה, ומשם לעלות על ספינה שהפליגה במשך שמונה ימים עד שהגענו לבומביי.

בשנת 1917, לקראת סיום מלחמת העולם הראשונה, הבריטים כבשו את עיראק מידי האימפריה העות'מנית. ב-2 בנובמבר באותה שנה נחתמה הצהרת בלפור. לפיכך, עד 1932, השנה בה קיבלה עיראק את עצמאותה, הפעילות הציונית הייתה חוקית למחצה, ובכל מקרה לא נחשבה לבלתי חוקית. המלך פייסל הראשון היה מיווד למדי עם הקהילה היהודית. מורים לעברית שהגיעו מפלשתינה כדי ללמד בבתי הספר היהודיים, הביאו עימם את האידיאולוגיה הציונית. באותה תקופה התגבשה תנועת אחיעבר, שהחלה כתנועת תלמידי תיכון, שהיו נחושים ללמוד את העברית על בוריה ולהכין את עצמם לעלייה לארץ ישראל. הם אף הצליחו להשיג עיתונים בשפה העברית מפלשתינה. פעמיים בשבוע היו נפגשים ומדברים עברית בלבד. כשהייתי ילד קטן, אחי אליהו היה לוקח אותי איתו למפגשים הללו. בהיותו אחד ממייסדי אחיעבר, אליהו שימש לי כהשראה.

המפנה השלילי המשמעותי התרחש בשנת 1932, כאשר עיראק קיבלה את עצמאותה. עם פטירתו של המלך פייסל הראשון בשנת 1933, עלה לשלטון בנו ראזי, שהיה לאומן ערבי וחמום מוח. כמו כן, הנאצים שעלו לשלטון באותה עת באירופה, החלו לפעול בחלק ממדינות ערב, לרבות עיראק, בה הייתה להם השפעה ממשית ורצינית. המלך ראזי שילח את המורים העבריים בחזרה לביתם בפלשתינה, ואף אסר על הוראת העברית המודרנית בבתי הספר. זה היה הזמן שבו אחי אליהו גמר אומר לעזוב את עיראק ולעלות לישראל. כשהגיע לארץ, הלך ללמוד בבית ספר חקלאי כדי להגשים את שאיפתו לעסוק בתחום החקלאות. כל אחיותיי נותרו אז בעיראק, בעוד כל אחיי, למעט אליהו ואני, היו מפוזרים בחו"ל, בהודו, באנגליה וביפן. בהמשך אותה שנה נטבחו בעיראק מאות נוצרים אשורים. זכור לי כי בעת שהצבא העיראקי צעד במצעד הניצחון שלו בדרך הראשית של בגדד, עמדתי ליד אבי שצפה בחרדה במתרחש, ואמר, "אם זה מה שהם עושים לנוצרים, מה הולך לקרות לנו?"

באותה שנה נסעתי לפלשתינה עם הוריי, שליוו אותי לטיפול רפואי בירושלים. גם שניים מאחיי הגיעו באותו זמן לארץ כדי לעבוד בשירות הממשלה הבריטית. כשהגענו, התעקשתי להישאר בפלשתינה, כאשר ממילא ברור היה לכול שעדיף לעבור ולחיות כאן דרך קבע, שכן באותן שנים עיראק השתנתה לבלי היכר, בפרט עבור היהודים.

בן 11 הייתי באותו ביקור, וכבר הייתי מסוגל לדבר מעט עברית, לאחר שביליתי זמן רב במפגשי אחיעבר, כאשר התלוויתי לאחי אליהו. לאחר דין ודברים, אבי הסכים שאשאר עם שני אחיי בתל אביב. למדתי בגימנסיה הרצליה, שהייתה בית הספר היוקרתי ביותר בפלשתינה באותה עת. אחיי, שעבדו ובילו במשך רוב שעות היום, היו מגיעים הביתה ב-11:00 בלילה, כך שעם שובי מבית הספר, הייתי לבדי בבית רוב שעות היום. שנה מאוחר יותר, ב-1935, הצטרפו אלינו רוב בני משפחתי, כשגם אחיותיי הנשואות הגיעו בהמשך עם משפחותיהן.

העובדה שהייתי עד להגעת ספינות המעפילים, שהביאו יהודים מאירופה אל פלשתינה, היוותה נקודת מפנה מרכזית בחיי הצעירים. ה"טייגר היל" שהגיעה אל חופי תל אביב ב-1 בספטמבר 1939, עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, שימשה השראה ליהודים שרצו לעזוב את אירופה. שנתיים לאחר מכן התרחשו פרעות הפרהוד בעיראק כתוצאה מהשפעת הפעילות הפרו נאצית. הבריטים היו ערים לעובדה, שהגרמנים מילאו את החלל שנוצר כתוצאה מיציאתם מעיראק תשע שנים קודם לכן. בעיקר, הם לא אהבו את הרעיון שנפט עיראקי יתחיל לזרום אל הנאצים. לפיכך, החליטו לכבוש מחדש את עיראק כדי למנוע את התקדמות הנאצים. כשהצבא הבריטי התקרב לבגדד, הממשלה הפרו נאצית נמלטה. בתוך הוואקום ההיסטורי הזה התחוללו מהומות הפרהוד.

עם הגעת הצבא הבריטי לבגדד, באו לעזרתו החיילים היהודים מפלשתינה לסייע לו בלחימה. חלקם שימשו ככוחות עזר בבניית שדות תעופה, כבישים ותשתיות אחרות. הפרהוד והאנטישמיות שהלכה והתעצמה, נטעו בקרב חלק מיהודי עיראק את הרצון לעזוב, והם מצאו את ההזדמנות לברוח מעיראק בעזרת אותם חיילים בריטים יהודים. וכך אכן היה: יהודים עיראקים, צעירים נועזים בעיקר, היו נכנסים אל החלק האחורי של המשאיות הצבאיות במסווה של חיילים בריטים. בדרך זו הוברחו כמה מאות אנשים.

במסעם עם אנשי הצבא הבריטי, הם עברו דרך המושבה הבריטית עבר הירדן, המוכרת כירדן מאז קבלת עצמאותה ב-1946. אחרים הצטרפו לנהגי משאיות או תיירים שנסעו דרך סוריה ללבנון. תחילה הגיעו מבגדד לדמשק, שם יהודים מקומיים פרשו חסותם עליהם ודאגו

להם לאוכל וללינה למספר ימים לפני שהמשיכו לביירות. מביירות הגיעו לארץ בנסיעה תמורת תשלום, עם נהגים שהובילו סחורות מפלשתינה ואליה.

באותה עת נמנית על מייסדי קיבוץ, שזכה מאוחר יותר להיקרא בשם מעגן מיכאל. החברים המייסדים היו בוגרי גימנסיה הרצליה בתל אביב ובית הספר הריאלי בחיפה. קלטנו בקיבוץ שתי קבוצות צעירים, שהגיעו מאירופה לפני המלחמה ובמהלכה, כחלק מעליית הנוער השנייה*, רובם ללא בני משפחותיהם. באחת הקבוצות הייתה תמימה, אשתי לעתיד, שהגיעה לארץ ב"פאטריה 3"**.

בשנת 1945 הקיבוץ שלנו שכן בפרדס חנה. בשלב מסוים הצטוונו על ידי ארגון ההגנה לעבור לרחובות, על מנת לבנות במקום מפעל תת קרקעי נסתר לייצור כדורים לנשק. אני הייתי אחראי על פעילות בני הקיבוץ בבניית המפעל ובהפעלתו. בשלב זה כבר היה ברור שישנו סיכוי גדול להקמתה של מדינה יהודית בפלשתינה. עד אותה עת היינו מעורבים לכל היותר בתגרות קטנות עם ערבים פלסטינים מקומיים בכפרים שהותקפו, ופה ושם נהרגו כמה אנשים. ברור היה שהמצב יהיה שונה לחלוטין אם אכן תקום מדינה יהודית, וכי במקרה כזה נותקף על ידי צבאות המדינות הערביות השכנות. מדובר בצבאות אמיתיים של מצרים, ירדן וסוריה, מאורגנים, חמושים בטנקים, מטוסים ומחסני נשק ענקיים. במצב כזה, כך הבנו, "ההגנה" לא תוכל לספק את ההגנה שנדרשה לנו, ולשם כך יש להקים צבא ישראלי אמיתי.

אחד הצרכים הבווערים ביותר היה כדורים למקלע הסטן, שיוצר באופן מקומי ושימש את ארגון ההגנה באותם ימים. הקיבוץ, שנקרא אז "קבוצת הצופים א" עבר לרחובות. למרות האמור, יחסנו להכנות למלחמה שכזו, רק את המקום השני בחשיבותו, כאשר התמקדותנו העיקרית הייתה בהתמודדות עם העלייה הבלתי חוקית, שמשמעה – להביא לפלשתינה יהודים רבים ככל האפשר מאירופה המלקקת את פצעי השואה, ולמנוע את עצירתם על ידי הבריטים. לפיכך, למרות שהייתי מעורב מאוד במפעל, יותר מכול השתוקקתי להיות מעורב בסיוע למעפילים. שאלתי את הממונים עליי בהגנה אם אוכל להיות מעורב יותר, והם ניאותו. כך התחלתי לעבוד במוסד לעלייה ב'*** (זרוע ההגנה האחראית על ההעפלה).

* עליית הנוער הוקמה בתחילה במטרה להביא ולקלוט בני נוער יהודים מגרמניה, למרות שמאוחר יותר היא סייעה גם לבני נוער יהודים שהגיעו ממקומות אחרים. מתוך: ההיסטוריה של ישראל מעליית הציזנות עד ימינו, על ידי הווארד שחר.

** הצי הבריטי יירט ספינות מעפילים כדי למנוע מנוסעיה להגיע לפלשתינה והעביר חלק מהם לספינה אחרת, אניית הפאטריה הצרפתית, שהבריטים ריכזו עליה מעפילים כדי לגרשם למאוריציוס, אי באוקיינוס ההודי ומושבה בריטית. בזמן שהפאטריה עגנה ליד נמל חיפה, אנשי ההגנה (ארגון המחתרת היהודי להגנה על היהודים בפלשתינה) הבריחו לתוכה פצצה, מתוך כוונה ליצור נזק מזערי ולאפשר את הצלת נוסעיה. אבל הפיצוץ היה גדול ובלתי צפוי, גרם לספינה לשקוע, והרג למעלה מ-250 בני אדם על סיפונה. ההגנה הובילה לחוף את 1,900 נוסעי פאטריה ששרדו, והם הורשו להישאר בפלשתינה. מתוך: מישראל - היסטוריה, על ידי מרטין גילברט, עמ' 7-105

*** המוסד לעלייה ב' היה אחראי על העלייה הבלתי חוקית לפלשתינה ועל רכישת הנשק. מדובר בארגון שונה מ"המוסד" הפועל כיום – סוכנות המודיעין הישראלית, האחראית על איסוף מודיעיני, לוחמה בטרור ופעולות חשאיות.

תחילה הייתי סבור שאשלח לפריז או לרומא כדי לסייע בהבאת היהודים מאירופה, אך הנסיבות הובילו להחלטה אחרת. מלחמת העולם השנייה הסתיימה, הבריטים נסוגו מעיראק, הסיכויים להקמת מדינת ישראל הלכו וגברו, וחייהם של היהודים בעיראק הלכו ונעשו גרועים יותר. באחד הימים ניגשו אליי חבריי מההגנה והודיעו לי: "עיראק היא המקום שלך. קשה מאוד לקיים שם את הפעילות המחתרית כרגע, ואתה יכול להשתלב שם כראוי. אתה נולדת בעיראק, אתה נראה עיראקי, וביכולתך להסתדר עם השפה הערבית, גם אם לא בצורה טובה מאוד, עדיין בצורה מספיק טובה לחיי היומיום." כך קרה שבשנת 1946 נשלחתי לבגדד. משימתי הראשונה הייתה לארגן את אנשי התנועה הציונית במחותרת וללמד אותם עברית. לאט לאט, בהדרגה, לקחתי על אחריותי את נושא העלייה הבלתי חוקית לארץ.

התפקיד הראשון שלי בעיראק נמשך שנה אחת, שנה קשה מאוד, שכן עם תום מלחמת העולם השנייה ויציאת הבריטים מעיראק ב-1945-46, תם גם העידן בו ניתן היה להוביל לפלשתינה יהודים בקלות יחסית, באמצעות השיירות הצבאיות הבריטיות. המוצא היחיד שעמד בפנינו באותה עת היה לאתר נהגי משאיות עיראקים, שיסכימו להבריח קבוצות קטנות של שלושה-ארבעה צעירים דרך המדבר. בתקופה ההיא, נמל חיפה שימש את עיראק ליצוא יבוא סחורות מאירופה. היצוא הראשי של עיראק, מלבד שמן, היה תמרים, ובהתאם לכך, משאיות עמוסות תמרים נסעו לחיפה, ושוב לבגדד כשהן עמוסות בסחורות אחרות. אני עצמי הסתובבתי בעיראק באותו זמן תחת שמות בדויים וזהויות שונות. בתוך המוסד ובמסגרת התכתובות שלי עם הממונים עליי בתל אביב הייתי "שמאי", בעוד בקשרי עם הפעילים הציוניים המקומיים הייתי מוכר כ"עמו יוסוף". באותה שנה חווינו מספר הצלחות אך גם מספר מקרים טראגיים, בהם אנשים נהרגו בנתיבי הבריחה שלהם. בשנת 1947 שבת אל פלשתינה, מותש ביותר.

מבצע מייקלברג

השיטה שהתבססה על סיוע לאנשים לברוח בנפרד או בקבוצות קטנות, יכלה להיות מאתגרת ומספקת, אלמלא הבנתי שבסופו של דבר, מטרתנו היא לאפשר בריחה של אלפי אנשים. עם זאת, באותה תקופה לא היו לנו דרכים או אמצעים אחרים. אישית חשתי מתוסכל, בהאמיני שאיננו עושים די כדי להבריח מעיראק את היהודים, העומדים באופן ברור בפני סכנה ומצוקה. מובן מאליו היה, ובצדק, שהעדיפות ניתנה לניצולי שואה, ויחד עם זאת חשבתי שעלינו לעשות יותר גם למען יהודי עיראק. במומנטום הזה הופיעו הטייסים האמריקאים – אותם טייסים ששירתו במלחמת העולם השנייה, ובסיימה היו משועממים ולהוטים לצאת למשימות חדשות, שיעשירו את כיסיהם. כמה מהם ניצלו את השחיתות ששררה באזור, והחלו להטיס מטוסים, שהבריחו זהב וחשיש מיעד אחד למשנהו.

באחד הימים מאן דהוא פנה לשני טייסים אמריקאים, לא יהודים, ועניין אותם במשימה משתלמת. "תראו", אמר להם, "בפלשתינה יש כמה משוגעים, שמוכנים לשלם הרבה כסף כדי להבריח לשם יהודים מעיראק." הטייסים לא היססו והודיעו, "כל עוד הם משלמים טוב, אנחנו בעניין." לאחד מהם קראו ליאו ווסנברג, ואת טייס המשנה שלו הכרתי פשוט בשם מייק. מכאן נולד הצירוף מייקלברג.

אני מאמין שהסיבה לסגירת עסקה זו נבעה מכך, שהבנתי את הצורך הבלתי מתפשר לקלוט בארץ את יהודי עיראק. לא הרפיתי מהבוסים שלי במוסד לעלייה ב', בנצלי כל הזדמנות ליצירת מהומה בנושא. על מנת להשתיק אותי, נתנו לי אור ירוק להתקדם ולהיות הראשון

בניסיון מבצע חילוץ אווירי. התכנית שלי נודעה מאוחר יותר בשם "מייקלברג". כך זכיתי בהזדמנות לארגן את הרכבת האווירית הבלתי חוקית הראשונה מעיראק.

באותו זמן, הרבה יותר פשוט וקל היה להעביר במטוס את יהודי איטליה, לדוגמה, או יהודים מכל יעד אחר. עיראק הייתה בעייתית מאוד בהקשר זה. ממשלת עיראק שללה את כל הדרכונים היהודים, ומנעה את עזיבת היהודים מעיראק, בעיקר לפלשתינה. מדינות אירופה היו הרבה יותר גמישות ומתירניות בעניין. לגבי יהודי אירופה, האתגר היחידי - גם אם משמעותי מאוד - היה לעקוף את הבריטים ולהיכנס לארץ. לעומת זאת, יהודי עיראק היו מוגבלים משני הקצוות - גם ביציאה מעיראק וגם בכניסה לפלשתינה. בנוסף, באותה שנה, התגברה העוינות כלפי היהודים מצד מדינות ערב השכנות - סוריה, ירדן ולבנון, ולכן האופציה של בריחה דרך מדינות אלו הייתה כרוכה בקושי ובסיכון רב.

מתוך הערפל הזה הבריקה בי פתאום ההבנה כיצד אוכל לבצע את המשימה שלפניי - אפילו טייסים לא יכלו לדמיין זאת. הרעיון המרכזי היה פשוט מאוד: לקחת איתנו במטוס המטען (שלא היו בו מקומות ישיבה) 50 נוסעים בשובנו ארצה. זאת ללא ידיעת השלטונות העיראקיים, כשאיסוף הנוסעים יתבצע במדבר השומם - אידיאלי לחלוטין. ההסדר נעשה כל כך מהר, עד שלא היה לי זמן להתעמק יותר מדי בפרטיו. באותו בוקר, פשוטו כמשמעו, עזבתי את הקיבוץ, נפגשתי עם הממונים עליי במוסד לעלייה ב' בתל אביב, התבקשתי לעזוב מיידית, ונסעתי היישר לחיפה.

שלושתנו - הטייס, טייס המשנה ואנוכי - המראנו בו ביום לבגדד. כשהתקרבנו לעיר כדי לנחות בשדה התעופה, סקרתי מלמעלה את המדבר העצום, כשאני מנסה לזהות מיקום מוצלח ממנו אפשר יהיה לאסוף את הנוסעים ולהמריא. מתוך שהבנתי שאין לי שום דרך לקבוע דבר שכזה מהאוויר, פתאום נבהלתי מעצמי וחשבתי שכל העניין האווירי הסודי הזה הוא מטורף לחלוטין מצדי. לרשותנו עמדו יום או יומיים כדי לארגן את המבצע מרגע שנגיע לבגדד. ראשי החל לקדוח, "איך אנחנו הולכים לעשות את זה? איך אוכל למצוא מכאן את המיקום המדויק לאיסוף האנשים במדבר? ואיך נביא אנשים לאמצע המדבר אחרי חצות? הפחד החל לחלחל בתוכי, אך היה כבר מאוחר מכדי לפחד. הסכנות היו ממשיות. רק שנה קודם לכן קרתה לנו טרגדיה נוראית, כאשר הבאנו 40 צעירים למדבר במטרה להעלותם על משאית. שניים מהם נהרגו במהלך סופת חול, והשאר שבו לבגדד, מוכים מעוצמת החוויה הקשה שעברו.

מה שהיה בטוח בתכנית שלנו, הוא שעלינו להגיע לפלשתינה בשעת בוקר מוקדמת מאוד, מספיק מוקדמת כדי למצוא את הבריטים ישנים עדיין, אך מספיק מאוחרת כדי שלטייסים יהיה אור יום, שיאיר את מסלול הנחיתה המאולתר שלנו, שהרי אין ביכולתנו לנחות בשדה תעופה מסודר. התכנון היה לנחות ביבנאל, יישוב סמוך לטבריה ולכנרת. אם לוקחים בחשבון שלוש-ארבע שעות טיסה, היה עלינו לעזוב את עיראק לאחר חצות.

מצחיק או מפליא ככל שיהיה הדבר, היה זה דווקא הניסיון האווירי הדל שלי, שהסתכם בשלוש טיסות לבגדד, ובטיסתי באותו יום - אשר איפשר לי להציע פתרון. עד אז, חבריי בהגנה ואני דיברנו בהקשר לעלייה בלתי חוקית רק במונחים של ספינות. רובם לא עלו על מטוס מעולם, עד כי לפני שיצאתי לטיסתי השלישית הם ראו בי סוג של מומחה לטיסות. עד כמה שהדבר שעשע אותי, האמת היא שניסיוני האווירי הוא שעשה את העבודה במבצע מייקלברג.

במהלך טיסותיי הבודדות, למדתי כי לאחר שהנוסעים והצוות עולים למטוס, המטוס נוסע אל סוף המסלול, ונעצר למשך כחמש דקות, על מנת להאיץ את מדחפיו ולהתכונן להמראה. בבגדד, כמו בכל מקום אחר, סוף המסלול היה ממוקם במרחק כקילומטר וחצי ממבנה שדה התעופה – באמצע שום מקום. מסביב לשולי המסלול לא הייתה גדר, לא בניינים, לא משטרה ולא נפש אדם. מכאן עלה בראשי הרעיון, שאם אוכל להעביר את 50 הנוסעים שלי דרך פרצה בגדר, המקיפה את שדה התעופה, ונחכה להם בסוף המסלול, נוכל לנצל את חמש הדקות העומדות לרשותנו כדי להכניסם למטוס. לא שכחתי שנצטוויתי על ידי משה כרמל, הבוס שלי בתל אביב במוסד לעלייה ב', לאסוף את הנוסעים מהמדבר, וזה גם מה שחשבו הטייסים. לכן, כשהודעתי לטייסים שאני מעוניין לבצע את הפעולה מתוך שדה התעופה של בגדד, ושטחתי בפניהם את עיקרי התכנית שלי, הם היו בטוחים שיצאתי מדעתי. בדיעבד, לאחר שהסכימו, התגרו בי באומרם, "בסך הכול טסת שלוש פעמים בחייך, אז עכשיו נהיית לנו מומחה?"

התכנית כולה הייתה בידינו, ואז בלילה לפני שעזבנו את בגדד, הלכנו ווסנברג, מייק ואני, למועדן קברט. בעת שהותנו שם, לתדהמתי, ווסנברג דרש ממני את התשלום המגיע לו. הסברתי לו כי אנשינו אמרו לי שההסדר הוא כזה: יש לשלם לטייסים עם נחיתת הנוסעים בפלשתינה 5,000 לירות סטרלינג במטבעות זהב, סכום שהיה שווה ערך באותם ימים ל-20,000 דולר. אולם ווסנברג בשלו, סירב בכל תוקף לטוס אלא אם כן יקבל כסף מראש. "אין כסף, אין טיסה", הודיע לי חד משמעית. הבטחתי לטייסים שהכסף ישולם להם במלואו לאחר שננחת בשלום ביבנאל, אך שוב נתקלתי בסירוב. לפיכך אמרתי להם שאוכל להשיג עבורם מחצית מהסכום כדינרים עיראקיים, ועבור המחצית הנוספת (10,000 דולר) אכתוב להם צ'ק אישי שלי, וכך אם המוסד לא ישלם להם עם הגעתם ליבנאל, ואז לכל המאוחר לאחר שבועיים – יוכלו לפדות את הצ'ק שלי. מכיוון שקודם לכן חיטטתי בחפציהם, ידעתי שלווסנברג יש חשבון ב-Chemical Bank בניו יורק. לפיכך הערמתי עליו בספרי לו שיש לי חשבון ב-Chemical Bank בניו יורק, אך פנקס הצ'קים שלי אינו נמצא עימי כרגע. ווסנברג היה נרגש כל כך לגלות צירוף מקרים שכזה, ששנינו היינו בעלי חשבונות באותו בנק, ומיד אמר, "אין בעיה, גם לי יש חשבון שם. אתן לך אחד מהצ'קים שלי ואתה פשוט תכתוב עליו את מספר החשבון שלך." כך נחתמה העסקה, כשאני כתבתי צ'ק על סך 10,000 דולר, עם מספר חשבון שהמצאתי כמובן.

המבצע יצא לדרך. הגענו לבגדד ביום רביעי אחר הצהריים. ביום שישי בלילה המתינו לנו 50 הנוסעים שלי בקצה המסלול של שדה התעופה. ארגנתי כמה אנשים, שבחרו את הנוסעים והובילו אותם מהדרך הראשית לצד הגדר, עד לחלק אותו פרצנו בסמוך למסלול ההמראה. איש לא הבחין בנו, עד כמה שאני עצמי יכולתי להבחין. הגענו אל יבנאל עם שחר בקלות רבה, כשהשטח היה נקי מחיילים בריטיים ולא ציפתה לנו שום מהומה. כשהמטוס עזר עצירה מלאה, ניגשו אלינו כמה מוסדניקים, והושיטו לטייסים תיק שהיה מלא בסכום המדויק של מטבעות הזהב, כמובטח. כמובן שדרשתי מהטייסים את הצ'ק שלי בחזרה, ואף זכיתי להתנצלותם על כל הבלגן שעשו סביב התשלום. מיד לאחר מכן, הם התניעו את מנועי המטוס ויצאו לדרכם.

ללא ספק הצלחנו – הייתה לנו שיטה. הטיסה הבאה כבר טופלה בלעדיו. שלחתי מברק לאנשי המחותרת המקומיים שלנו בעיראק, בו פירטתי בפניהם מה יש לעשות, והם שחזרו במדויק את פעולתנו מהפעם הראשונה. הטיסה הראשונה מיבנאל יצאה דווקא לאיטליה, משם היינו אמורים לאסוף 50 נוסעים ולהביאם לפלשתינה. האתגר במקרה זה לא היה גדול במיוחד, שכן לא ייחסנו חשיבות רבה מדי לסודיות באיטליה, מאחר וידענו שהמדינה הייתה

מעוניינת להיפטר מהיהודים בכל מקרה. למחרת התפרסמה ידיעה ב"קוריירה דלה סרה", העיתון החשוב ביותר באיטליה, לפיה קרתה "התרחשות מוזרה" בלילה, כאשר מטוס שנחת ליד רומא, המריא עם 50 נוסעים לעבר פלשתינה. הסיפור נשמע כל כך הזוי ומוזר עד שאיש לא האמין בהתרחשותו.

היינו מסוגלים להשלים רק טיסת מייקלברג אחת מבגדד. בספטמבר 1947 מפקד ההגנה עצר את פעילותנו, שכן בשלב זה היה ברור שעומדת לקום מדינת ישראל, ושיהיה עלינו לצאת למלחמה ברגע שצבאות ערב יתקפו אותנו. בהגנה החליטו שהרבה יותר חשוב להשתמש באותו זמן בשיטת מייקלברג כדי לשנע לארץ תחמושת כבדה ולא נוסעים. גם כך, הסיפור שפורסם בעיתון האיטלקי העלה בהם חשש שמא מאן דהוא יצליח לחשוף את הטיסות הסודיות שלנו, וכך תכנית הברחת הנשק בשיטה זו תקרוס עוד בטרם החלה.

זמן קצר לפני החלטת האו"ם על חלוקת פלשתינה, כמה מאנשינו ביצעו את המילוט הגדול ביותר עד אז, כאשר 77 נוסעים הועלו על שיירת משאיות במדבר. אני שהייתי בלבנון באותה עת, במסגרת פסק זמן שלקחתי מעבודתי בעיראק, וכאשר אני עסוק בעבודה על משימות אחרות עבור המוסד. ב-30 בנובמבר הייתי עד לתגובה הזועמת ברחובות לתכנית החלוקה של האו"ם*. קודם לכן, לנוכח ההצלחה של השיירה הגדולה האחרונה ושל תכנית מייקלברג, התחלנו להאמין שיש בידינו שיטה מושלמת – שילוב רכבות אוויריות ושיירות מדבר, שיאפשר לנו להגביר את זרימת היהודים מעיראק. החלטת האו"ם הפכה את הדבר לבלתי אפשרי, שכן לא ניתן היה יותר לחצות את המדבר דרך ירדן או סוריה, גם לא באוויר. הפעם האחרונה בה היינו מסוגלים להשיג שיירה בדרך זו הייתה בפברואר 1948.

ההגנה החלה בפעולות הברחת נשק מצ'כיה, איטליה ועוד, כשאנשי הארגון השתמשו באותה שיטה שפיתחנו בכל מקום בו נחתו: מגניבים למטוס כל מה שנדרש בעת עצירתו בסוף המסלול. בתחילת 1948 הצלחנו בכל זאת להבריח מספר קטן של אנשים באמצעות מטוס שהמריא מבגדד לקהיר, ונעצר לחניית ביניים בשדה התעופה בלוד, דרכו נכנסו הנוסעים כשבדיהם דרכונים מזויפים. בדרך זו הצלחנו להבריח זוג אחד או שניים מדי פעם. נהגתי להמתין להם בשדה התעופה לוד (כיום נמל התעופה בן גוריון – נתב"ג), ולהגניב אותם לתל אביב, משימה שהייתה מסובכת למדי, בהתחשב בכך שכל הדרך הייתה זרועה במחסומים בריטיים.

באפריל 1948, כאשר שדה התעופה לוד נפל לידי בערבים – השיטה הגיעה לסופה המוחלט. עם פרוץ מלחמת העצמאות, נחסמו כל הדרכים להעברת יהודים מחוץ לגבולות עיראק.

השער הפרסי

לאחר פרוץ המלחמה התחלנו לקבל מברקים משליחינו בבגדד באמצעות המערכת האלחוטית המחתרנית שלנו. "המצב איום ונורא", כך נכתב במברקים, "יהודים נעצרים וסובלים מהתנכלויות. נא לבוא ולעזור לנו". וכך, מהר מאוד נקראתי על ידי כרמל אל תל אביב, ונדרשתי להיענות לבקשתו, "אתה חייב לחזור לבגדד".

*האו"ם הצביע על תכנית החלוקה ב-29 בנובמבר 1947.

אני מודה ומתוודה, לא רציתי בכך בתחילה, מהטעם שלא האמנתי כי אוכל להצליח שם לנוכח הנסיבות הקיימות. עם זאת, זכור לי שאמרתי לעצמי, שלא כדאי שנשים את עצמנו בסיטואציה עתידית, בה נהיה חייבים לתת תשובות לאנשים שילינו על כך שאף פעם לא נענינו לקריאות העזרה שלהם בזמן שהיו שרויים בעיצומן של נסיבות כה חמורות. בתודעה שלנו עדיין ייסר אותנו המצפון בכל הקשור לשואה הנוראית, ובעיקר בהקשר לעובדה שהיהודים באירופה חשו שלא נעשה די כדי להצילם. לפיכך, הרגשנו שלמרות שיש מעט מאוד שנוכל לעשות למען יהודי עיראק, לפחות עלינו לתת להם תחושה, שאנו מנסים לבוא לעזרתם ככל האפשר. זו הייתה כמעט מחווה סמלית ולא מעבר לכך. בעניין זה אני חייב לציין, כי לאורך כל הדרך, מעולם לא ראיתי מולי את התמונה הגדולה, פשוט המשכתי לעבוד צעד אחר צעד, יום ביומו, בתקווה שמתיהו יצוץ משהו, שיאפשר לנו לסייע לחלק מהיהודים להימלט מעיראק.

הימים ימי יוני 1948, ימי מלחמה, ומטבע הדברים הפעם לא יכולתי לעלות על מטוס לבגדד. לפיכך, בתקופת ההפוגה הראשונה, בסוף חודש יוני, התבקשתי לטוס לפריז, משם אוכל לעלות על מטוס לבגדד. כמובן שציידו אותי בדרכון מזויף, אותו הייתי אמור לקחת איתי לבגדד, אולם משהגעתי לפריז, אנשינו שהיו מוצבים במקום, קבעו כי הדרכון לא היה טוב דיו. באותה עת המוסד לעלייה ב' עבד בוקר, צהריים, ולילה, בנצחו על הברחת עולים ותחמושת למדינה שזה עתה נולדה בישראל, כך שלאף אחד במשרד בפריז לא היה זמן מיותר להתעסק בענייניי. הייתי בטוח שאשהה בפריז בדרכי לבגדד רק למשך מספר ימים, אך בסופו של דבר עבר כחודש עד שקיבלתי דרכון שהיה משביע רצון. לפיכך, כדי להיות פרקטי ויעיל, הייתי מגיע למשרד בפריז כדי לסייע לעובדים לענות לטלפונים ולבצע עבודות משרדיות שונות. בעת שהותי שם הפנמתי תובנה חשובה – באירופה אנו מזיזים אלפי אנשים מאיטליה לצרפת על מנת להעלותם על אנייה שתיקח אותם לישראל. עובר יום ואנו מזיזים מאות אנשים משוויץ לנורבגיה, ושוב מעלים אותם על אנייה שמפליגה לישראל. צעד אחר צעד, כך עבדה השיטה. מכאן נולד אצלי הרעיון, שאם איננו יכולים להביא את יהודי עיראק ישירות לישראל, נוכל להבריח אותם לכיוון אחר. בעיקר הייתי מודאג לגבי אותם יהודים שהיו מבוקשים על ידי המשטרה, כשחשבתי לעצמי, שאולי אפשר יהיה להעביר אותם דרך טורקיה או איראן, לצורך הבטיחות, ואז נוכל לנסות לשלוח אותם מיעדים אלה ישירות לישראל.

סיפורי לממונים עליו אודות הרעיון שעלה בראשי. יש לציין כי באותה עת היו בישראל אנשים שלא היו מודעים לכך שאיראן אינה מדינה ערבית. בעינינו, כל מדינות המזרח התיכון היו זהות, וכל המוסלמים היו ערבים שהחזיקו באותה תרבות ובאותה שנה ליהודים ולישראל. לא הכרנו את ההיסטוריה של האיבה ארוכת השנים בין עיראק לאיראן. למשמע הרעיון שהעליתי, הממונים עליו גיחכו לעברי, אבל אמרו, "עשה כרצונך. אתה תקבל את הדרכון החדש שלך ואת כרטיס הטיסה, ולך לבגדד." אף אחד לא התייחס לדבריי בעודף רצינות.

האדם היחידי ששקל את דבריי במלוא הרצינות היה הכומר אייב אלכסנדר גלסברג. גלסברג נולד למשפחה יהודית ברוסיה, וברבות הימים המיר את דתו והפך לקתולי. פגשתי אותו לראשונה בפלשתינה, בדצמבר 1947, עם שובי מסוריה ולבנון. גלסברג היה מוערך מאוד גם על ידי בני עמנו בפלשתינה, שכן למרות התנצרותו הוא הציל ילדים יהודים רבים בתקופת השואה, כשהסתיר אותם במנזרים. הגרמנים רצו לעצור אותו, אך טעו בזיהויו ועצרו והרגו את אחיו.

לאחר המלחמה המשיך גלסברג לסייע ליהודים מצרפת להגר באופן בלתי חוקי לפלשתינה. אחת מפעולותיו המדהימות הייתה בעת שאניית המעפילים אקסודוס נעצרה על ידי הבריטים, ואלו שילחו אותה בחזרה למרסיי ממנה הפליגה. גלסברג ארגן הפגנות המוניות בצרפת במחאה על החזרת הספינה למרסיי. הצרפתים, בהיותם אנטישמיים, לא היו מעוניינים בעצמם ביהודים, ולכן טענו שאין להם עניין לעשות טובה לבריטים ולקבל אליהם את היהודים.

הבריטים לא יכלו להעביר את הספינה לפלשתינה לאחר שחסמו את דרכה לשם, ובעקבות המחאה שארגן גלסברג, נאלצו לתור אחר נמל אחר אליו ישלחו את הספינה, וכך שלחו אותה לבסוף להמבורג שבגרמניה. בעקבות זאת קמה צעקה ומהומה גדולה, הכיצד זה הבריטים נוהגים בחוסר רגישות שכזה, ומעבירים את היהודים שניצלו מהשואה בחזרה לגרמניה. לדעתי, אירוע זה היווה את אחד הגורמים המרכזיים, שאילצו את האו"ם להצביע לחלוקת פלשתינה. הפעולה הזו בהחלט גרמה לאנשים לומר, "זה בלתי אפשרי לקבל מצב שבו הבריטים יחזירו יהודים למקום בו הם נטבחו באכזריות. חייב להיות מקום כלשהו בו ימצא מקלט עבורם." לפיכך, גלסברג נתפס על ידי ישראל כגיבור אמיתי, שעזר לזרז את החלטת האו"ם. בעקבות פועלו המיוחד, הוזמן גלסברג לפלשתינה כדי להיפגש עם בכירים במוסד לעלייה ב'.

כשפגשתי את גלסברג לראשונה, מספר חודשים קודם לכן, התחלתי לשוחח איתו באנגלית. אמרתי לו שאיני מסוגל לנהל עימו שיחה בצרפתית, ואז הציע לי, "אז בוא נדבר יידיש." כשעניתי לו שאיני דובר יידיש, שאל בתמיהה, "איך זה לעזאזל שילד יהודי בפלשתינה אינו מדבר יידיש?" לאחר כמה רגעים, ומכיוון שלא ידעתי באותו זמן שמדובר ביהודי מומר, כמעט ושאלתי אותו, "איך זה שכומר קתולי יודע לדבר יידיש?", אך כבשתי את רצוני, ונמנעתי מלשאול אותו מחמת הכבוד והבושה.

במהלך שהייתי בפריז, יום אחד, כרעם ביום בהיר, נכנס גלסברג למשרדנו. הוא שאל אותי מיד מה מעשיי במקום, והזמין אותי לארוחת צהריים, במהלכה הצליח לסחוט ממני את כל הסיפור על מעשיי במקום ולאן אני אמור לנסוע מכאן. בהזדמנות זו אף סיפרתי לו על הרעיון שלי להברחת יהודים דרך איראן. בתגובה לכך ענה לי, "תראה, אמנם אמרת לי שאתה לא מדבר יידיש, אבל יש לך יידישע קופ" כי הרעיון שלך מצוין ואני מתכוון לעזור לך." את כל השיחה הזו הצלחנו לנהל בשלב זה בצרפתית, למרות שהצרפתית שלי הייתה גרועה למדי. "איך תעזור לי?" שאלתי, וגלסברג השיב, "יש קהילה נוצרית אשורית שחיה על הגבול בין עיראק לאיראן, שנרדפה לפעמים על ידי העיראקים ולפעמים על ידי האיראנים. אני שומר על קשר רציף איתם, ומנסה לעזור להם כל הזמן, שולח להם כסף וכיו"ב. מכיוון שהמנזרים שלהם ממוקמים על הגבול, הם הצליחו לעזור לחלק מאנשיהם לברוח מעיראק לאיראן, אז אני אפגיש אותם איתך והם יעזרו לך." גלסברג לא איבד זמן, וקרא לממונים עליי בפריז בכדי לספר להם, "שמעתי את הרעיון של שמאי, הוא מעולה בעיניי, ואני מעוניין ללכת איתו לאיראן ולסייע לו." מכיוון שגלסברג היה כל כך מוערך על ידי כולנו, איש לא העז לומר לו "מדובר בשטויות", לכן אמרו לו, "בסדר, סעו לשבוע אחד ובואו נראה מה יקרה."

*הפירוש ביידיש – ראש חכם

הוחלט שאני אטוס לאיראן, ושבוע לאחר מכן יגיע בעקבותיי גלסברג עם מזכירתו היהודייה למחצה, שבלעדיה הוא לא זז לשום מקום. כל העניין נראה סוריאליסטי משהו: כומר קתולי, שהיה פעם יהודי, ומזכירתו היהודייה למחצה, טסים לאיראן לפגוש מוסדניק סמוי בעל שם בדוי צרפתי (בדרכון הצרפתי החדש שלי נרשם: מוריס פרז), על מנת להיפגש עם נוצרים אשורים שחיים במנזרים בפסגות ההרים, ולבקש מהם לסייע ליהודי עיראק לברוח לישראל.

בהיותי בטהרן, נסעתי עם גלסברג פעם אחת למנזר השוכן בגבול עיראק-איראן, אך הרעיון לא יצא לפועל בסופו של דבר. הנוצרים האשורים היו כל כך אומללים בעצמם, כך שלא ניתן היה לצפות מהם שיסייעו לאחרים. עניים ורדופים, מצבם היה גרוע משל היהודים. בסופו של דבר, כשראיתי עד כמה הם זקוקים נואשות לרכב במקום הנידח בו שכנו, נתתי להם משאית שהתכוונו להשתמש בה בעצמנו.

בכל מקרה, למדתי מניסיונם של הנוצרים האשורים, שאפשר להבריא אנשים אל מעבר לגבול, לאיראן, שכן הגבול היה ארוך ומלא פרצות. בינתיים יצרתי קשר עם יהודים בטהרן, שיכלו להועיל לי במאמציי. אחד מהם היה יהודי מפלשתינה שדיבר עברית. יצרנו קשר עם המשטרה בטהרן, וקיבלנו את הסכמתם שבמידה ונצליח לחלץ יהודים מעיראק לאיראן, הם לא ישלחו אותם בחזרה לעיראק. בתמורה לכך, היהודים ישלמו לשלטונות איראן קנס, או במילים אחרות – שוחד גדול. המשטרה ניאותה גם לאפשר ליהודים לעזוב את איראן למדינה אחרת אם אנו נסדר את הוויזות עבורם – מה שהיה הישג חשוב מבחינתנו. כעת נשאלה השאלה: מנין נשיג ויזות? והתשובה נמצאה שוב אצל גלסברג.

"אל תדאג", אמר לי גלסברג, "החבר הכי טוב שלי הוא כרגע שר הפנים של צרפת. כמה ויזות אתה צריך?" מכיוון שאני עצמי לא ידעתי כמה ויזות אני צריך, זרקתי לחלל האוויר "מאתיים וחמישים", וגלסברג אמר, "בסדר גמור, תן לי את השמות." לא ידעתי מה לומר לו, שהרי מנין יהיו לי שמות כשאני כלל לא יודע מי יהיו האנשים הללו. גלסברג הבהיר כי ללא שמות לא יוכל לארגן לי את הוויזות, לפיכך התיישבתי לילה שלם והמצאתי יש מאין שמות של 250 אנשים – משפחות שלמות עם אבות, אימהות, בנים ובנות. מאוחר יותר, כשהמבצע יצא לפועל, היה עליי להתאים משפחות שלמות לרשימת השמות שבדיתי מראשי. הרשימה הוטסה לפריז, וכמה ימים לאחר מכן קיבלתי טלפון מהקונסוליה הצרפתית בטהרן. "מסייה פרז", בישר לי הקצין מהקונסוליה, "מחכה לך כאן חבילת ויזות שהנפקנו לך. אתה מוזמן לבוא ולאסוף אותן."

היינו צריכים לקחת את תמונות האנשים לתעודות המעבר שלהם, ובמקרים מסוימים כדי להסוות אותם, היינו צריכים לגרום לכך שבחורה תיראה כמו ילד וכיו"ב. עם זאת, מכיוון שהמשטרה האיראנית קיבלה את כספה, אנשיה לא גילו אכפתיות רבה מדי בבדיקה מדוקדקת של השם מול האדם המופיע בתמונה. הם פשוט הסתכלו לכיוון השני ונתנו לנו להמשיך לפעול. כעת, האתגר המרכזי היה להעביר את האנשים מעיראק לטהרן, כאשר התקשיתי מאוד להישאר בקשר עם אנשיי בעיראק. באותו שלב היה לנו קשר אלחוטי מעיראק לישראל, אבל באיראן לא הייתה לי דרך ליצור קשר ישיר עם האנשים בעיראק. הייתי צריך לגשת לסניף הדואר כדי לשלוח מברק לפריז ולנסות להעביר להם מסרים סמויים בשפה מסתורית ומפותלת, שקיוויתי שיצליחו להבין. כך למשל שלחתי הודעות כגון: "בגדד צריכה לשלוח לי שלוש חבילות" או "אנחנו מוכנים לעשרה פועלים" (כשהכוונה היא ליהודים). במקרים רבים, עמיתי בפריז לא הבינו בדיוק מה הסתתר מאחורי הודעותיי, ולכן שלחו אותן לישראל, לאנשינו בתל אביב, שגם הם לא הצליחו לתהות על קנקנן, ולפיכך שלחו את

ההודעות לבגדד – גם שם איש לא הבין "למה התכוון המשורר". וכך, במשך שבועות לא הצלחתי לגרום לאיש להבין מה רציתי.

בינתיים מצאתי קבוצה של שמונה-תשעה יהודים קומוניסטים, שברחו מעיראק בכוחות עצמם, לאחר שנרדפו שם הן כקומוניסטים והן כיהודים. הם התחבאו בטהרן אך חששו לצאת לרחוב ולהסתכן בכך שייראו על ידי המשטרה, שכן המשטרה האיראנית ממש שנאה את הקומוניסטים. יצרתי קשר עם חברי הקבוצה ושאלתי אותם, "אם אתם קומוניסטים, למה שלא תלכו למוסקבה?" הם ענו לי, "השתגעת? יהרגו אותנו במוסקבה." המשכתי להקשות עליהם, "אז למה שלא תחזרו לבגדד?", והם ענו, "בבגדד יתלו אותנו". כששאלתי אותם "למה אתם לא הולכים לישראל?", הם הגיבו, "האם יקבלו אותנו שם?" ועניתי להם בחיוב. כך הם הפכו לקבוצת היהודים הראשונה, שהשתמשה בוויזות שלנו כדי לעזוב את איראן לישראל. שכנעתי אותם לנהוג על פי הסידור שארגנתי לכל הפליטים - לגשת למשטרה, לספר שם שברחו מעיראק ושהם מוכנים לשלם את הקנס הדרוש כדי שלא ישלחו אותם חזרה לעיראק. אמנם המחשבה על הליכה למשטרה הרתיעה אותם, אך לבסוף הם שעו לשכנועיי. שלחתי אותם לפריז, ומשם נשלחו למרסיי, והמתינו במחנה פליטים בשם "Grand Arebnass" לספינה שתסיע אותם לישראל. הם היו 'הפיילוט' שלי להעברת יהודים מטהרן לישראל. ברגע שהברחתם הסתיימה בהצלחה, הייתה לי שיטה שאפשר ליישם אותה על כולם.

כאשר סוף סוף האנשים שלנו בעיראק הצליחו להבין את משמעות ההודעות ששלחתי, הם החלו לשלוח אליי אנשים לאיראן. בתחילה הגיעו שני אנשים, אחר כך עשרה ולאחר מכן חמישה עשר וכן הלאה. בשלב מסוים מצאתי את עצמי עם כל כך הרבה אנשים, שלא ידעתי מה לעשות איתם, שכן כולם היו צריכים להמתין זמן מה בטהרן, עד שאסדר להם את הוויזות והטיסות. עד מהרה הם נעשו רבים מכדי שאוכל לעמוד במשימה. אז הקמתי מחנה פליטים בבית הקברות היהודי הישן. התנאים היו קשים מנשוא, והקור הטהרני היכה את היהודים העיראקים בהלם, אך למרות הכול בדרך זו הצלחנו להעביר מספר עצום של אנשים. במשך פחות משנה וחצי, כ-12,000-13,000 יהודים מעיראק שהו במחנה המאולתר בהמתנים ליציאה לישראל.

על מנת להטיס את היהודים שלנו אל מחוץ למדינה, הגענו להסדר עם Trans Ocean, חברת טיסות שכר אמריקאית, שהמוסד כבר העביר דרכה אנשים מבומביי. איש הקשר העיקרי שלנו בחברה היה רוני ברנט, יהודי בריטי, שהתנדב לעבוד בתחום העלייה הבלתי חוקית, ובהיותו עובד החברה שימש כאיש קשר בין Trans Ocean לבין המוסד. אנחנו השתמשנו בחברת התעופה האיראנית כמוביל המקומי שלנו, מה שאומר ש-Trans Ocean שילמה לחברת התעופה בכספי המוסד כדי להטיס יהודים מטהרן לישראל. קוד המוסד שלנו להסדר היה "ביג דיל". יהודים איראנים רבים, שמספר לא מבוטל מתוכם היו עניים וחסרי אמצעים, ניצלו את ההזדמנות ויצאו גם הם לישראל במסגרת הסדר זה.*

*בשנים 1949-1951, בהן הלל פעל באיראן כדי להקל על בריחת יהודי עיראק, 24,805 יהודים איראנים עלו אף הם לישראל. מתוך: מבצע בבל, על ידי שלמה הלל, עמ' 197.

שלמה הלל – ריצ'רד ארמסטרונג

בסוף 1949 עזבתי את טהרן וחזרתי לישראל, כאן המשכתי לעבוד בהפעלת העלייה הבלתי חוקית בשלט רחוק. אני מאמין שהייתה זו הפריצה של ההברחות בנתיב זה, שהביאה את ממשלת עיראק בסופו של דבר, למסקנה שהיא חייבת לאפשר ליהודים לצאת מעיראק באופן חוקי. כ-2,000 יהודים בחודש ניסו לברוח מעיראק דרך איראן, כאשר המשטרה העיראקית עצרה רבים מהם ושלחה אותם לכלא. למרות זאת, היהודים המשיכו לנסות ולהגיע, הם פשוט נסו על נפשם. תופעה זו גרמה לממשלה העיראקית הן למבוכה והן להוצאות ולבעיות רבות. מצב בעייתי זה הכניע את הממשלה. בשלב זה, הניו יורק טיימס שלח כתבים לגבול שבין עיראק לאיראן, כדי שידווחו על המתרחש. באותו זמן נבחר בעיראק ראש ממשלה חדש, תאופיק אל סווידי, האיש שהיה אחראי על המשלחת העיראקית לאו"ם ב-1949, השנה בה חוללנו מהומות כנגד העיראקים באו"ם. הדבר עבד היטב: כאשר נציגי ישראל החלו לדבר על רדיפת היהודים בעיראק, בעת שזיכרון השואה עוד היה טרי בראשם של האנשים, הדבר הוביל למחאה בינלאומית קטנה.

רצה הגורל, ושכנו של אל סווידי וחבר טוב וקרוב אליו, היה יהודי בשם יחזקאל שם טוב, שהיה גם בן דוד שני שלי. שם טוב נבחר זה מכבר לראש הקהילה היהודית במקום חכם כדורי, שנאלץ להתפטר מתפקידו, לאחר שהקהילה מחתה על כך שלא עשה די כדי להגן על אותם יהודים שנעצרו ועונו.* אם תשאלו אותי, שם טוב היה אדם טוב ויהודי טוב, אך הוא לא ידע דבר וחצי דבר על פעילותנו. אל סווידי קרא לשם טוב להיוועץ עימו. "חברי היקר," שאל אותו, "מה עליי לעשות? אם אעצום את עיניי, המספרים רק יעלו מ-2,000 ל-3,000 בחודש הבא. אם נמשיך לנסות ולעצור אותם, הזעקה כנגדנו באו"ם רק תגדל ותהיה חזקה יותר." שם טוב ענה לו, "כל הסיפור הזה קשור לבטח בצעירים יהודים חמומי מוח, שסיימו זה עתה את לימודיהם, ועכשיו הם מובטלים כי הממשלה שלך לא מאפשרת להם לקבל עבודה ממשלתית. תן להם ללכת, לא יתכן שיש כאן יותר מ-5,000-6,000 כאלה. למה אתה רוצה להחזיק אותם כאן בניגוד לרצונם? עדיף שגם אתה וגם אנחנו ניפטר מהם." שם טוב האמין בכך באמת ובתמים, שכן לא היה לו שמץ של מושג על ההיקף העצום של היהודים שרצו לעזוב את עיראק.

השתלשלות דברים זו הביאה לכך שבמרץ 1950 העבירה ממשלת עיראק החלטה, לפיה יש לאפשר ליהודים לוותר על אזרחותם ולעזוב את עיראק באופן חוקי ולצמיתות. שר הפנים, שהציג את ההחלטה בפני הפרלמנט, הצהיר בגלוי כי מדובר בהכרח, שכן לאחרונה אנשים רבים ברחו מעיראק תוך הפרת החוק וללא מעקב מספק, תופעה אשר פוגעת בביטחונה של עיראק. ההחלטה החדשה לא דנה במוצהר ביעד אליו יעזבו היהודים, אם כי מובן מאליו היה שמדובר בישראל.**

*אימהות יהודיות אשר מחו על מאסר בניהן, ארגנו הפגנה נגד הרב ששון כדורי, וקראו לו לפעול לשחרור בניהן. גם המחותרת הציונית פעלה נגד כדורי, ובסופו של דבר הוא התפטר בקיץ 1949. מתוך: יהודי עיראק, על ידי ניסים רג'ואן, עמ' 244

** במרץ 1950 שר הפנים סאלח ג'אבר הגיש את הצעת החוק על שלילת האזרחות לפרלמנט. באותו לילה הצעת החוק אושרה לתוקף של שנה אחת. היא נקראה חוק מס' 12. מתוך: חיים מרתקים ומוות סנסציוני, על ידי גורג'י בכור, עמ' 101

הדבר בא כהפתעה עצומה לממשלה העיראקית, לשם טוב, ובמלוא הכנות – גם לנו, כאשר כמעט כל הקהילה, כ-104,000 איש, נרשמה לוותר על האזרחות ולעזוב את עיראק. לנוכח ההיענות המדהימה, ניגשתי לכרמל בתל אביב, והבהרתי לו שאני מוכן לחזור לבגדד כדי לסייע לארגן את הבריחה ההמונית. ככל שהמספרים הלכו וגדלו במהירות מטאורית, התחלנו לפעול ליישום דרך, שתוציא החוצה כל רכבת אווירית אפשרית במהירות רבה, לפני שהממשלה העיראקית תחזור בה מהחלטתה.

התגובה המוחצת של יהודי עיראק הכתה גם את ישראל בהפתעה, ויצרה מצב שאיש לא היה מוכן לקראתו. כמה ימים לפני שהייתי אמור לצאת לבגדד, נקראתי ללשכתו של לוי אשכול, שכיהן אז כגזבר הסוכנות היהודית.* אשכול הביע דאגה רבה באשר לתכניות להעלות את כל אותם יהודים מעיראק לישראל. הוא ביקש ממני להעריך כמה יהודים עיראקים ינצלו את ההיתר ויגיעו לישראל. "שבעים אלף", השבתי לו, בהאמיני שאני מגזים, אך העדפתי לעשות זאת מטעמי זהירות. "נשמח לקבל את כולם", השיב אשכול, "אבל עדיין לא כרגע. איך אנחנו הולכים להתמודד עם כל העולים האלה? אין לנו מקום בשבילם. אנחנו לא יכולים לעשות זאת, אנחנו בקושי מצליחים לתמוך באנשים שכבר יש לנו כאן. אין לנו דיור או תעסוקה. אם תביא אותם לכאן, הם יאלצו לגור ברחובות, הם חייבים להבין בבירור איזה תנאים מחכים להם כאן. אני לא רוצה אותם בהפגנות מחאה מתחת לחלון שלי. אם הם יעשו זאת, אשלח אותם למחות בקיבוץ שלך, מעגן מיכאל."

עזבתי את הישיבה רותח מזעם, והלכתי היישר אל כרמל, שניסה להסביר לי את עמדתו של אשכול, בהזכירו לי שאשכול נדרש עדיין להתמודד עם קליטתם של יהודי אירופה. ואז כרמל לקח אותי לבן גוריון בכבודו ובעצמו, ראש הממשלה הראשון של ישראל. כשהגעתי למשכנו של בן גוריון, אמרתי לו, "אני חייב להתפטר, כי אינני יכול לנסוע לעיראק ולסכן את חיי רק כדי לומר לאנשים שם שהם לא יכולים להגיע לישראל." בן גוריון ענה לי, "אשכול צודק, אין לנו בתים, אין לנו עבודה וגם לא אוכל. אנחנו עומדים להיכנס לצרות, אבל אתה תלך ותביא אותם מהר ככל שתוכל, כי מי יודע מתי העיראקים יחליטו לשנות את דעתם."

מספר ימים לאחר הפגישה עם בן גוריון, עזבתי לעיראק יחד עם רוני ברנט, הפעם כשאני נושא את השם ריצ'רד ארמסטרונג מחברת Near East Air Transport, חברת טיסות שכר אמריקאית אחרת. החלק המזויף היחידי במבצע היה רק הכינוי שהודבק לי. החברה אכן הייתה קיימת, ורוני הועסק בה כמנהל בכיר לאחר שעבר אליה מ-Trans Ocean. הרעיון היה להשיג את הזיכיון המקומי להובלת היהודים מעיראק, והמשמעות הייתה – לשכנע את הרשויות בעיראק לתת לחברה שלנו את הזיכיון, כדי לאפשר לנו להיות בשליטה מלאה על כל המבצע: מספרים, המראות, לוחות זמנים וכו'. הבעלים של Near East Air Transport היה אמריקאי, לא יהודי, בשם ג'יימס ווטן, שבעת שכיהן בתפקיד ראש חברת התעופה אלסקה אייר ליינס, שנה קודם לכן, ניהל את מבצע העברת יהודי תימן לישראל. לצורך המבצע החדש, הקים ווטן את חברת Near East Air Overseas בשותפות סמויה עם חברת אל על. אנו קיוונו שהשינוי הקל של שם החברה בעיראק Near East Air Transport, יספיק כדי לטשטש את הקשר.

*מאוחר יותר, ב-1963, לוי אשכול כיהן כראש ממשלת ישראל

במהלך עבודתו עבור Trans Ocean, רוני ברנט הסיע אנשים למכה לעלייה לרגל, וכך נוצר הקשר בינו לבין עבדול רחמן ראוף, מנהל סוכנות נסיעות בשם עיראק טורס. רוני פנה אליו וקבע עימו פגישה ברומא. אני הגעתי עם רוני להופעת הבכורה שלי כריצ'רד ארמסטרונג. שנינו הבהרנו לעבדול רחמן ראוף, שהוא עשוי להרוויח כסף גדול במסגרת העברת היהודים מעיראק, אם יצליח להסדיר זאת מול ממשלת עיראק. ראוף חייך ואמר לנו, "יש לי משהו לספר לכם. ראש הממשלה, תאופיק אל סווידי, הוא חבר במועצת המנהלים של החברה שלי." באותו רגע הבנו שאנו יכולים להפוך את כל הסיפור להזדמנות עסקית עבור אל סווידי, כזאת שתאפשר לתכנית שלנו להחליק ללא בעיה בצמרת השלטון.

שבנו לבגדד וראוף ארגן לנו פגישה עם אל סווידי בביתו. הגעתי למקום עם רוני, ולאורך כל הפגישה חשתי חולה מרוב דאגה, שכן הבנתי שמה שאני עושה באותם רגעים היה שיא החוצפה – לבקר את ראש הממשלה בזהות בדויה. אל סווידי החל להסביר לנו עד כמה ההגירה הבלתי חוקית הזיקה לעיראק, כאשר היהודים יכלו להבריח רכוש מחוץ למדינה, לא ליישב את חובותיהם או לא לשלם את המיסים שלהם. בלית ברירה העמדתי פנים שאני מזדהה עם דברי ההבל הללו, ואז התחלנו 'לדבר עסקים'. ראוף אמר שהוא מאמין שיעזבו את עיראק לא פחות מ-60,000 יהודים. דנו יחד בסכום שכדאי לגבות עבור כרטיס – 12 דינרים שהינם כ-48 דולר. הנחנו לאל סווידי להבין את עוצמתה של החברה שלנו, כאשר כולנו נמנענו, כמובן, מלדון ברווח הגדול שהיה צפוי לו אישית מההכנסות הצפויות לעיראק טורס, אך הנושא ריחף בחלל אוויר והיה ברור לכולם.

באמצע הפגישה החליטו אל סווידי ועוזריו להזמין את ראש הקהילה היהודית, חברו ושכנו של אל סווידי, שם טוב, להצטרף לדיון. עשיתי מאמץ על להסתיר את הפניקה שתקפה אותי. ככלות הכול, מדובר היה בשם טוב, בן דודה של אמי. אמנם הוא לא ראה אותי מאז שהייתי ילד קטן, אך עדיין חששתי שמא יזהה אותי וינפץ את כל המבצע לרסיסים, ובסופו של דבר אמצא את עצמי בכלא. שם טוב הגיע לאחר כמה רגעים והתיישב עימנו. ציפיתי שיסתכל עליי ויאמר, "סלח לי, אתה לא סלים, הבן של אהרון וחניני?" למרבה המזל, כנראה ששם טוב לא זיהה אותי, ואם כן זיהה, הרי שלא התנהג בצורה שתסגיר זאת.

בסופו של דבר סגרנו את העסקה. רוני, ראוף ואני הצענו לנתב את הטיסות לקפריסין, שכן לא העזנו להעלות את האפשרות של טיסות ישירות לישראל. שם טוב מצידו, התחייב כראש הקהילה היהודית, לדאוג לגביית דמי הנסיעה מהיהודים, לספוג את העלויות של כל מי שלא יוכל להרשות לעצמו לשלם, ולהעביר את כל הכספים לעיראק טורס.

העסקה נחתמה בשעה טובה. בית הכנסת מאיר טוויג הפך למרכז ממשלתי אליו הגיעו היהודים בהמוניהם כדי לחתום על הוויתור על אזרחותם, ובית הכנסת מסעודה שם טוב הוסב לתחנת היציאה, שממנה עזבו היהודים משוללי האזרחות אל שדה התעופה. בשלב הראשוני של המבצע המטוסים הגיעו לקפריסין, נחתו שם לזמן קצר, והמריאו לישראל. בשנת 1951, הטיסות כבר נותבו ישירות לשדה התעופה בלוד, בשל הכמות העצומה של יהודים שהמתינו לצאת לארץ. העצירה בקפריסין האטה את מהלך העניינים, כאשר העיראקים שמחו לזרז את התהליך. בפרסומי הניו יורק טיימס באותה עת, נכתב כי הייתה זו ההגירה האווירית הגדולה בהיסטוריה. התואר הזה נלקח מהעיראקים כאשר יהודי ברית המועצות, שהגיעו לישראל בשנות ה-80 וה-90 הצליחו "לנצח" את מספרי העלייה העיראקית.*

*מאז הקמת מדינת ישראל במאי 1948, לא היה צורך להיכנס לישראל באופן לא חוקי. הבעייתיות היחידה הייתה להעלות את היהודים ממדינות ערב וברית המועצות, בהן היו הגבלות על הגירת היהודים.

בהתחלה לא היה לנו שם לעלייה המסיבית הזו. כל עיתון בישראל בחר בשם אחר, אפילו השם "עלי בבה" הופיע באחד העיתונים. משה שרת, שר החוץ הישראלי דאז, הציע את השם "מבצע בבל", אותו אימצתי מאוחר יותר לתרגום בשפות שונות של הספר שכתבתי אודות המבצע. בהדרגה נטבע השם "עזרא ונחמיה" שהוזכר פה ושם. עזרא ונחמיה הם שמות של שני פרקים בתנ"ך, המספרים את סיפורם של היהודים, שהוגלו לבלל וחזרו לירושלים כדי לבנות בה מחדש את בית המקדש השני. עזרא ונחמיה היו מובילי השיבה הזו. כך, ללא כל החלטה רשמית, השם "עזרא ונחמיה" החל להופיע בכל העיתונים, ומאז התקבל על ידי כולם.

כך הגיעה פעילותי בעיראק לסיומה. חזרתי לקיבוץ שלי ונישאתי לתמימה. במרץ 1951, שנה לאחר ההחלטה הגורלית, סגרה ממשלת עיראק את הסכרים. קודם לכן דאגה להכריז כי כל כסף ורכושם של היהודים, שנרשמו לוותר על אזרחותם ולעזוב את עיראק, יוחרם, למרות שהיה מוקפא באופן זמני. היה זה תרגיל מכוער ונבזי ביותר מצד הממשלה העיראקית. בהתאם לכך, מתוך 104,000 היהודים העיראקים, שהגיעו לארץ במסגרת מבצע עזרא ונחמיה, הרוב הגיעו כמעט ללא פרוטה, אלא אם כן הצליחו שנים קודם לכן להעביר לארץ כספים דרך קרובי משפחה בישראל.

מאוחר יותר, כשכיהנתי כחבר כנסת, עיקר פעילותי בתחילת הדרך התמקד בביקור במעברות. כ-100,000 יהודים מזרחיים, רבים מהם מעיראק, חיו ב-1950 במעברות, כשרובם היו מובטלים. כאשר העיראקים שהתגוררו במעברות, שמעו על התנאים המשופרים של אחיהם שנותרו בעיראק, בזמן שהקהילה שם נהנתה משגשוג יחסי, הם התלוננו רבות על מצבם הקשה. חלקם מתחו עלינו ביקורת, בהלינם על כך שהבאנו אותם לכאן, ושאיננו פועלים באופן מספק כדי לשפר את מצבם. תלונות אלו שכנו בהדרגה כאשר הגיעו לארץ עדויות על מצבם של יהודי עיראק שהלך והחמיר, זאת בד בבד עם השיפור בתנאים הכלכליים בישראל.

שלמה הלל פעל בהצלחה להשגת תנאים משופרים ומתן הזדמנויות לתעסוקה במעברות ובקרב כלל עולי עיראק. בשנת 1953 הוא נבחר לכהן כחבר כנסת, וב-1959 הצטרף לשירות החוץ וסייע ביצירת הקשרים בין ישראל ואפריקה. הלל כיהן כשר בממשלות גולדה מאיר ויצחק רבין, וכן כיהן בתפקיד דיפלומטי מוביל באו"ם. בשנת 1984 נבחר לכהן כיו"ר הכנסת. סיפורו המלא של הלל, המגולל את פעילותו במהלך שנותיו כשליח ישראלי חשאי, מופיע באוטוביוגרפיה שלו "מבצע בבל: סיפור הצלתם של יהודי עיראק". אוניברסיטת תל אביב מקימה כיום ארכיון המרכז את כל העיתונים היהודיים מהמאות ה-19 וה-20. אגף העיתונים היהודיים ממדינות ערב נקרא ע"ש בתו של הלל, הגר, מומחית לעיתונות היהודית במצרים, שנפטרה ממחלת הסרטן בשנת 2005. הלל העביר את מרבית חייו בירושלים, ולאחרונה עבר עם אשתו תמימה לרעננה, בה מתגורר בנם.